

אשר כהן

לדמותה של „ועדת העזרה וההצלה” בבודאפשט בראשית דרכה

מעטים האירגונים והמוסדות היהודיים שפעלו בתקופת השואה, אשר זכו לפירסום כליכך נרחב ולמחקר כליכך מועט כמו „ועדת העזרה וההצלה” המוזחה עם אישיותו של ד"ר ישראל (רודולף) קסטנר. אופיה של הוועדה, צעדי התארגנותה הראשונים והתהליכים אשר הביאו להקמתה נשארו בלתי ידועים, או שתוארו תוך אי־דיוקיים. כוונתנו כאן להבהיר את תהליך הקמת הוועדה, את אופיה הציבורי בראשית דרכה ואת קשריה עם משלחת ההסתדרות והסוכנות אשר טקום מושבה מסוף 1942 היה בקושטא.¹

הדמויות המרכזיות ב„ועדת העזרה וההצלה” הן: יואל בראנר, שמואל שפרינגמן וישראל קסטנר. איש מהם לא היה הונגרי, וכמובן גם לא נמנה עם המנהיגות היהודית המקומית. בראנר עצמו היה למעשה פליט. הוא היה יליד טראנסילבאניה שחי בגרמניה, גורש ממנה בשנת 1935, והפך לציני רק לאחר הגיעו לבודאפשט.² ב־1941, כאשר כבר התבסס מבחינה כלכלית ופעילותו הצייונית היתה כבר בסימן ירידה, אירע הגירוש של יהודי רוסיה־הקארפאטית. בין המגורשים היו גם גיסתו ובעלה. הוג בראנר התקשר עם קצין הונגרי, וזה החזיר תמורת השלום את אחותה של האנוי בראנר ועוד מיספר יהודים שגורשו. מתוך גדיבות לב אישית או מרגש סולידאריות של פליטים סייעו הבראנדים עוד קודם־לכן לידידים שברחו מגרמניה ומאוסטריה. הצלת משפחתו ב־1941 היתה כנראה נסיונו הראשון של בראנר בהברחת גבולות מתוכננת.³

למעשה זה לא היה כל קשר עם פעילות ציונית והוא נשא אופי אישי ומשפחתי מובהק. צעדיו הראשונים של בראנר בסיוע לפליטים, החורגים ממסגרת פעולה אישית, נעשו רק לאחר בואם של פליטי סלובקיה במארס־אפריל 1942. הפליטים, ובעיקר אלה הקשורים בתנועות־נוער של מפא"י, שלא מצאו בתנוגרת כל גורם ציבורי העשוי לסייע לקיומם היזימי במחתרת, פנו אל בראנר.⁴ כך הפך ביתם של בני הוג בראנר למרכז עזרה לפליטים, ובעיקר לצעירים שביניהם. קשה כאן

להבדיל בין המורס הארצי והפילאנטרופי לבין מניעים ציוניים-פוליטיים. שניהם משמשים בעירבוביה ורק מאוחר יותר גובר המרכיב הפוליטי.

שמואל שפרינגמן, שלא כבראנד, היה עסקן ותיק של „פרעליציון“ בהונגריה. הוא היה יליד פולין, גדל בהונגריה מגיל שנה, ולמרות זאת נשאר אורח פולני.⁵ כבר ב־1939, עם בואם של יהודים רבים בעת נסיגת הצבא הפולני, פעל רבות בעזרת ובסיוע, ואירגן את אנשי מפלגתו שהיו בין הפליטים. שפרינגמן ייצג את „פרעליציון“ ב„משרד הארצישראלי“ שהיה סמונה על ענייני העליה ועל חלוקת הסרטיפיקאטים. בעת הגירושים ב־1941 הוא ניצל רק תודות למידע מוקדם ולאזהרה שהסתננה לאוזניו מקבר הונגרי. בהיותו צורך במקצועו, קיים קשרי מסחר עם רבים מפקדי הקונסוליות בבודאפשט, והם סייעו בידו גם בתחומים אחרים. קשרים דומים היו לו עם אישים במשטרה ההונגרית ובחוגים רבים בעלי השפעה. לדבריו, הוא ניצל את הקשרים להגשת סיוע לידידים צינים ובפרט לפליטים מחוסרי אורחות.

שפרינגמן היה מהראשונים שנרתמו ב־1942 לסייע לאנשי תנועות הנוער שעסקו בקליטת פליטי סלובקיה. היה זה, לגביו, המשך הגיוני לפעולותיו בציבור הציוני. קשריו האישיים הרב-גוונים היו האמצעי העיקרי אשר בעזרתו הלכה והתרחבה פעילות זו.

ישראל קסטנר בא מקלוד בירת טראנסילבאניה, ושימש לפני כן מזכיר הסיעה היהודית בבית הנבחרים הרומני. הוא היה פעיל ציוני וכתב העיתון הציוני בשפה ההונגרית, „אוי קלט“. לאחר צירוף קלוז' להונגריה ב־1940 סגרו ההונגרים את העיתון וקסטנר העתיק את מגוריו לבודאפשט. כאן הוא הפך למה שנהוג לכנות „ציוני פרופסיונאלי“, חרף כשרונותיו, לא העלה עיסוק זה את כבודו בעיניהם של היהודים המקומיים. פרנסתו בעיקרה באה לו מאחוזים שקיבל מהתרומות שאסף ל„קרן היסוד“, מצבו הכספי היה ירוד ולא אחת נזקק לתלוואות מידידים שהכנסותיהם עלו בהרבה על אמצעי הקיום שעמדו לרשותו. ב־1942, כשהתחילה הפעילות בקליטת הפליטים, הוא היה עדיין מגויס ב„פלוגות העבודה“ שליד הצבא ההונגרי. השפעתו החלה להיות מורגשת בעיקר במחצית השנייה של 1943.

הדמות הרביעית והפחות מזכרת הקשורה בפעילות הוועדה היה משה שוויגר, עורך-דין ואינטלקטואל מוכחק מסובוטיצה שבצפון יוגוסלאביה. היום קשה לברר בדיוק את התפקיד שהוא טילא בפעולות העזרה והסיוע, מה גם שבראנד וקסטנר ממעיטים להזכירו. מכל מקום גם הוא, כקודמיו, היה איש „איתור מפאיי“, אך יותר מכל האחרים היה מקובל כאיש מתומן על כל יתר התנועות הציוניות. בראנד מציין אותו כמשכין שלום בקרב הוועדה.⁶

בניגוד לרוב יהודי הונגריה היתה קבוצה זו מוכנה לפעול בדרכים בלתי-קונבנציונאליות, ולרוב בלתי-חוקיות, למען התלוצים-הפליטים אשר זרמו באותם ימים להונגריה. נכונות זו לא נשענה על סמכות פורטאלית ולא על יוקרה מנהיגותית מזכרת. בתחילה נשאה כל פעילותם אופי פוליטי-ציוני מוגבל מאוד, והיא נבעה מיחוסת אישית ומתרענות לבעיות אנושיות. פעילים מסוגם של בראנד והכירו היו גם בתנועות ציוניות אחרות וגם בקהילה האורתודוקסית הלא-ציונית,

ראשיתה של „ועדת תהצלה“ בבודאפשט

אך לא רבים מהם זכו כי שמם יירשם בקורות אותה תקופה. ראוי לזכור, למשל, שני יהודים מחוגי תאורתודוקסים בבודאפשט, יוליוס לינק וליפוט בלאו, אשר סייעו רבות לפליטים בתקופה זו. בסוף 1943 הם גם שיתפו פעולה עם הוועדה הקהילתית ומוסדותיה, ובפרט הגדולה והחשובה — הגיאולוגית — לא היו מוכנים להתקרב את מעמדם הליגאלי על מזבח הסיוע לפליטים. ידוע גם שיהודים רבים לא קצו לעזור לפליטים חסרי כל מעמד ליגאלי גם כשמדובר היה בבני משפחתם. אך לעומתם היו לא מעטים אשר איכסנו פליטים בביתם תוך הסתכנות להישלח למחנה-מעצר. בין אלה בלטו חברי כל תנועות הנוער, וכאלה היו גם בראנד, שפרינגמן ואחרים.

הוועדה היתה למעשה גוף רופף ובלתי ממוסד, וברוב הנושאים פעלה כגוף וולונטארי. היא לא הוקמה על-ידי מוסד יהודי הונגרי מוסמך ויצוג כלשהו, אלא בכוח החלטת מקומית, וזאת כדי לסייע לפליטים שזרמו להונגריה, ובעיקר לחברי תנועות-הנוער שביניהם. בהשפעת המשלחת הארצישראלית, שישבה בקרשטא מסוף 1942, עברה הוועדה תהליך מוגבל של התמסדות. התאריך המדויק של הקמת הוועדה נשאר לא ברור. שלבי התארגנותה נמשכו כשנה וחצי, החל מאביב 1942 ועד סתיו 1943, וגם אז היא נשארה ללא כל הכרה רשמית מצד יהדות הונגריה. את מרבית הקשרים עם הפליטים קיים בראנד. שפרינגמן תפסיל קשרים מסורעפים, ובין החשובים שבהם הבלדרים לשמירת הקשר עם קושטא. קסטנר היה כנראה „המוח“ הציבורי שמאחורי הפעילות והמקשר עם המוסדות היהודיים והציוניים הרשמיים. ממנו קיבלה המנהיגות מידע שוטף. דרכו קויים הקשר עם מוסדות הקהילה ועם „המשרד לסיוע“, אשר לא רק ידעו על הפעילות הזאת אלא אף תמכו בה בסכומי כסף גדולים.

תחילת הקשרים עם המשלחת בקושטא

כפי שכבר צוין, גבר והלך מיספר הפליטים מסלובקיה החל ממאוס 1942. יש בידנו מידע מועט בלבד על רובם של יהודים אלה. את מיספר הפליטים שהגיעו להונגריה ניתן להעריך ב־10,000 עד 15,000 איש לכל היותר. ביניהם היתה קבוצה מוגדרת של כ־600 צעירים, חברי התנועות התלוציות. מיוחד אותם הקשר שהיה קיים ביניהם לבין תנועות-הנוער המקבילות בהונגריה, במיוחד אחרי בואם לבודאפשט. הם שמרו על מסגרותיהם התנועתיות, והיוו בסיס חשוב לפעילות מחתרתית מסועפת בשלבים מאוחרים יותר. הם היו הראשונים אשר התקשרו עם חברי הוועדה ועם פעילי הציונות המקומית, וברוב המקרים זכו לסיוע מהם. הפליטים היו זקוקים בראש וראשונה ללינה לילה ולתעודות כלשהן שיגנו עליהם מפני גירוש. רבים מהם אפנם נתפסו, הוחזרו אל מעבר לגבול ונשלחו לאשוויץ ומשם לא שבו. לאלה שעברו את השעות הראשונות בשלום, צריך היה לדאוג למקום מגורים קבוע, לבגדים ולאמצעי-קיום. רוב הפליטים קיוו שהונגריה תהיה להם רק תחנת-ביניים קצרה בדרכם לארץ-ישראל, אך רק בודדים מביניהם הצליחו לעלות ארצה לפני מאוס 1944.

פעולות העזרה הראשונות בשנת 1942 הן בלתי ממוסדות. כך, למשל, נציגי הפליטים פונים אל בראנד בבקשת עזרה, ונענים. כאמור, אין משפחת בראנד הכתובת היחידה לפניות כאלו אך אט-אט הם הופכים לגורם בולט בהגשת סיוע. פליטים שהובאו עליידי חברי תנועות-הנוער אל בית משפחת בראנד זכו לארוחה, למקום לינה ולבגדים נקיים מארונות של המשפחה ללא כל פורמאליות. ספק אם בכל ניתן לראות „פעילות פוליטית“, אך זו ההתחלה וזה הבסיס. עד מהרה התאקלמו הפליטים הראשונים והפכו בעצמם לפעילים בקליטת פליטים נוספים. המגע היומיומי עם הפליטים יצא אט-אט מידי הוועדה ועבר לידי נציגי הפליטים עצמם. עבודת ההצלה נעשתה באמצעים מצומצמים, בשיתוף-פעולה הדוק בין בראנד לבין נציגי התנועות החלוציות. המימון בא ממקורות שונים, לרוב מקומיים, וזו דאגת בראנד ושפרינגמן. מקורות כאלה היו, כאמור, כספים שגייס קסטנר מראשי הקהילה או שפרינגמן ממקורות מפלגתיים, אך גם כספים שנאספו על השולחן במשחק-קלפים אצל משפחת בראנד תופנו לעזרת הפליטים.

המגע בין פעילי הפליטים והפעילים הבוגרים היה הדוק ויומיומי. המרכז ומקום-הקפנה נמצא במפעל הסרינה של יואל בראנד. מגע זה הוא גם מקור לחיכוכים לא-מעטים. הפליטים מצדם מתייחסים לא-פעם בחשד אל הפעילים הבוגרים ואילו האחרונים רואים בצעירים אנשים חסרי-נסיון ולעתים חסרי-אחריות; רק כלפי חוץ נשארת חזית אחידה כביכול. הקשר ההדוק ביותר היה עם פליטי „מכבי הצעיר“ ופחות הדוק עם פליטי תנועות אחרות, אך הוא היה כהחלט קיים.¹⁰ קשרים אלה עם תנועות-הנוער החלוציות הם שיצרו את הבסיס להכרת ציבורית ב„רעדה“, והם גם שהביאו להקמת הקשר עם המשלחת בקושטא. כך קרה שמבלי שהוחלט על-כך, ללא תיכנון מראש ומבלי שאנשי הוועדה יתמנו לכו, הם הפכו לגורם מרכזי בפעולה להצלת יהודים שתגיעו לבודאפשט. בשלב זה מדובר אך ורק בפליטים אשר הגיעו להונגריה ביוזמתם הם, ללא סיוע מהחוץ.

הקמת לשכת-הקשר בקושטא גרמה למפנה במעמדה של קבוצת פעילי ההצלה בבודאפשט. עוד קודם להקמת המשלחת היה קשר בין שפרינגמן לבין מלך נוישטאט, אשר היה באותה עת בקושטא, ואף שלח כסף להונגריה. המכתב הראשון אל שפרינגמן מהמשלחת בקושטא נרשם את התאריך של 6 בדצמבר 1942 ועיקרו הודעת על הקמת המשלחת והגדרת תפקידיה בהגשת סיוע לתנועות החלוציות באירופה. מכתבים מסוג זה שוגרו מקושטא בתורשים הראשונים לפעילות הלשכה ליותר מעשרים כתובות.¹¹ שפרינגמן הוא היחיד שמכסס במכתבים את הקשר הדו-סטרי. המכתבים הראשונים שיצאו מקושטא נשלחו בדואר. לשפרינגמן היה ברור שאין אפשרות לקיים בתנאים הקיימים קשר סדיר בדרך זו, ותוא התחיל מארגן את הקשר באמצעות בלדרים. הראשון שגויס לטענה זו היה באנדי גרוס, שמאוחר יותר היה המלווה של בראנד בשליחותו המפורסמת לקושטא. לפי עדות שפרינגמן „יד הנורא“ היא אשר הקרתה לפניו את גרוס. גרוס היה ידידו מספסל-הלימודים, אך הקשרים ביניהם נוחקו והם נפגשו בדרך מקרה בדיוק כאשר שפרינגמן חיפש אדם המסוגל להגיע לטורקיה מבלי לעורר תשומת-לב. גרוס היה תאיש.

תוך ימים אחדים גויס לאותה מטרה אדם נוסף, בשם אריך סופסקו, וחוא היה למעשה הראשון שיצא לקושטא. שני אלה, כרוב הבלדרים מאוחר יותר, היו אנשי ריגול בשירות ההונגרים או הגרמנים או שניהם גם יחד. שפרינגמן נעזר גם בבלדרים הרשמיים של משרד החוץ ההונגרי. תפקידם היה להעביר מכתבים וכסף בין בודאפשט וקושטא, ואת זאת הם עשו תמורת תשלומים גבוהים. במקרים של העברת כסף, שכרם היה בדרך כלל עשרה אחוזים מהסכום המועבר. בשלבים מאוחרים יותר הם ביצעו גם שליחויות למחנות ולגטאות בפולין, לטרזיינשטאט וליעדים נוספים. נושא זה של גיוס והפעלת בלדרים לא יידון כאן, אך יש להדגיש שדרכם נוצר הקשר בין פעילי הוועדה ובין אנשי הריגול ההונגרי (ה"אפוזר" – Abwehr) הגרמני בבודאפשט, ולקשרים אלה נודעת חשיבות מכרעת להמשך הפרשה.¹²

כאמור, בעת ובעונה אחת עם המכתבים היה מגיע מקושטא גם כסף. בסוף דצמבר כתב מי שנחשב לראש המשלחת, איש הקיבוץ המאוחד נבית פומרנץ, שהכסף אשר יגיע אל שפרינגמן מיועד לכל תנועות הנוער.¹³ אם מתוך חוסר אכזר ואם מסיבה אחרת, בנוסף לקשרים עם הוועדה, ניסתה המשלחת לקיים קשרים ישירים לא רק עם התנועות השונות בבודאפשט, אלא גם עם הסניפים בערי השדה. היא ניסתה לבדוק את הקשרים של הסניפים אל בודאפשט ושאלה אם הם קיבלו את חלקם בכסף שנשלח. פניות מקושטא ליצירת קשר הגיעו לא רק לקלוז' ולמונקאץ, בירותיהן של טראנסילבאניה ורוסיה הקארפאטית אשר צורפו להונגריה, אלא גם לערי הונגריה האחרות, שהקשרים ביניהן ובין המרכזים בבודאפשט היו ברורים וטבעיים.¹⁴

מסגנון המכתבים ברור ללא כל ספק שהמשלחת בקושטא ראתה את עצמה כמסד קובע בפעולות ההצלה ואל אנשי הקשר שלה בהונגריה התייחסה כאל קבוצים בלבד. אנשי בודאפשט הצטיירו לא כשותפים שווים כי אם כמקבלי הוראות. נימה זו בהתכתבות אינה נעלמת גם מאוחר יותר. יתרה מזאת, יחס זה של כפיפות נראה טבעי גם בעיני הפעילים בבודאפשט – אם מתוך יחס הכבוד של פעילים ציונים אל נציגי היישוב הארצישראלי ואם מתוך תחרות חולשתם הציבורית-פוליטית במקום.¹⁵ היחידים אשר בעיניהם זכתה הוועדה בבודאפשט ליקרה מסוימת היו הפליטים החלוצים. התבססות הקשר בין בודאפשט וקושטא נתן לוועדה לראשונה מקור כוח ציבורי חשוב – כספי התמיכה שהגיעו לידיה ושחולקו על-ידי שפרינגמן ובראנד. לא נגזים אם נקבע, שהשליטה על המקורות הכספיים המגיעים מקושטא היוותה את הבסיס העיקרי שעליו נבנו יוקרתה וכוחה הפוליטי של „ועדת העזרה וההצלה“.

בכדי להבין נכונה את תהליך הקמת הוועדה חייבים אנו להבהיר את מערכת היחסים הפוליטיים הקיימים בתוך המחנה הציוני ההונגרי. נשיא ההסתדרות הציונית היה אוטו (נתן) קומזי, איש „הציונים הכלליים“.¹⁶ קומזי היה אדם מכובד על הכול ועמד מעל למריבות הפוליטיות הפנימיות. כוח היה גם כוחו וגם חולשתו. הוא נבחר לתפקידו חרם לא כמעט בשל תיזונו „לוחם חזית“ ממלחמת העולם הראשונה ודמות ייצוגית כלפי המסד ההונגרי. קומזי היה רחוק מלהיות מעצרת

בחיי היומיום של תגופים הפוליטיים ולא היה לו חלק במדיניות המתמידות, בתככים הקטנים והגדולים של הציונים הפעילים. הוא ייצג את ענייני הציונות, אך לא ניהל אותם. המקום שבו נעשתה העבודה הציונית החשובה ביותר באותה תקופה היה „המשרד הארצישראלי“. את ענייני „המשרד“ ניהלה להלכה ועדת שהורכבה לפי יחסי הכוחות בזמן הקונגרס הציוני ב־1939. למעשה התנהל המשרד על־ידי משה קראוס, שהיה המזכיר באותה תקופה.

על־פי ההסכם בין המפלגות לאחר מכירת השקלים לקראת הקונגרס הציוני ב־1939, היו יחסי הכוחות כדלקמן: „מזרחי“ — 43%, „השומר הצעיר“ — 27%, „הציונים הכלליים“ — 17%, „האיחוד־מפא“י“ — 13%. מיספר „השוקלים“ לא עלה אז על חמישה אלפים. מאז הוכפל מיספר יעדי הונגרים, ולמחנה הציוני נוספו כוחות חדשים ודינאמיים הרבה יותר מחבריהם ב„ארץ־האם“. בולטים במיוחד בפעילותם היו ציוני צפון טראנסילבאניה, אשר רבים מהם היו אנשי ה„איחוד“. לפיכך נוצר חוסר־איוון בולט בין המצב בפעילות הממשית לבין המצב שאותו הקפיאו תוצאות הבחירות ואשר הכל התנהל בהתאם להם. חברי נשיאות „המשרד הארצישראלי“ היו: אוטו קומוי, שאלאמון מיהאי („מזרחי“) וארנו (צבי) סילאגי („השומר־הצעיר“). גוף זה היה מתכנס אחת לשבוע. חלוקת הסרטיפיקאטים היתה בסמכותה של „ועדת המשרד“, אשר בה היו שלושה נציגים ל„מזרחי“, שלושה ל„הציונים הכלליים“, שניים ל„השומר־הצעיר“ ואחד למפא“י.

ב„ועדת המשרד הארצישראלי“ נוצרה קואליציה מזרחי ויחידה במינה בין ה„מזרחי“, שאליו השתייך גם קראוס, ובין „השומר־הצעיר“. מכיוון שלשתי המפלגות ביחד היה רוב בוועדה, נדחקו אנשי ה„איחוד“ (מפא“י) ו„הציונים הכלליים“ לעמדת מיעוט.¹² היחסים בין שני הגושים היו מתוחים ביותר, אם נקוט לשון־המעטה. אין כמעט מכתב של פעילי ה„איחוד“ או של אנשי „הנוער הציוני“ („הציונים הכלליים“) שאין בו תלונות מרות על השתלטות אנשי „מזרחי“ על המשרד.¹³ לעומת זאת מצויים מכתבי „הגנה“ על קראוס לא רק מפעילי תנועתו, אלא גם מנציג „השומר־הצעיר“ ב„משרד“, צבי (ארנו) סילאגי.¹⁴ כוחו של המשרד היה בשליטה על חלוקת רשיונות־העליה המעטים. המועמדים לעליה היו בעיקר פליטי סלובקיה ופולין, ואלה ידעו שבתקופת המשמדה כל סרטיפיקאט מבטיח חיים. אין פלא איפוא שכל תנועה נאבקה על כל סרטיפיקאט בכל האמצעים האפשריים.

המדיניות של „המזרחי“ ו„השומר־הצעיר“ נקבעה מתוך מאמץ לשמור על האינטרסים של התנועות הללו. בנוסף למשה קראוס, התבלט בחקמת חבריה הזאת גם סילאגי, שנמנה אז על המייצגים הראשיים של „השומר־הצעיר“. הוא כבר היה בוגר ולא איש תנועת־הנוער, אך בין הצעירים נהנה מיוקרה ונחדע כבעל סמכות מרובה לאישיותו הכאריזמטית. רפי בנשלום ממנהיגי „השומר הצעיר“ בסלובאקיה שהגיע לבודאפשט בינואר 1944, כותב עליו בספרו (נאבקנו למען החיים) ש„הוא חי בעננים“, הוא היה ללא־ספק איש־אשכולות ורחש חיבת למיסטיקה, אך לא התודעות האידיאולוגית היא שהביאה אותו לברית עם הציונות הדתית. באנשי ה„איחוד“ ועא ראה פוליטיקאים שאפתנים המצילים אסון לאומי

לתועלתם האישי-פוליטית. באותו הקו נקטו גם נציגי נוער מובהקים יותר, כמו שמחת הונוואלד, ולאחר 1942 גם יושקו באומר כשהגיע מסלובקיה להונגריה.

באומר מסביר את המשך חברית תזאת בכך ש„אנשי מפא״י בהונגריה ניצלו את הקשר עם קושטא להשתלטות ולקטיוואציה, דבר שאנו לא יכולנו להסכים לו“. בנימוק הזה הוא מצביע, כמוכח, על שיתוף-אינטרסים כהצדקה להמשך מדיניות קיימת. הסבר דומה השמיעו גם חברי „בני-עקיבא“ מסלובקיה שפעלו בהונגריה. ב־1943 נוצרו כבר חיכוכים בין סילאג'י לבין צעירים מאתנועה, ולמרות זאת לא שונתה המדיניות, ולמעשה היא נמשכה עד ראשית 1944, כשאת מקומו של באומר, שעלה ארצה, תופס רפי בנשלו. באותה תקופה התהדקו הקשרים בין כל תנועות-הנוער החלוציות, בעיקר תודות להשפעת הפליטים בכל התנועות האלה. לאחר-מכן כבר אין כל חשיבות למבנה הפורמאלי של „המשרד הארצי-ישראלי“, ואין זה שייך לדינאמו זה.²⁰

מה שברור לגבי התקופה הנדונה כאן הוא שהמערכת הפוליטית אשר הציבה את „המזרחי“ ואת „השומר-הצעיר“ מצד אחד ואת „איחוד-מפא״י“ ו„הציונים הכלליים“ מצד שני, נוצרה מתוך היחסים ב„משרד הארצי-ישראלי“, המבוססים על תוצאות בחירות אשר לא שיקפו אחרי 1940 את מה שהתרחש במציאות, ובפרט לא את ההתפלגות התנועתית בין הפליטים אשר היו האובייקט העיקרי לכל הפעילות הציונית.

בראשית 1943 נוצרו בתנועה הציונית בהונגריה שני מוקדי כוח יריבים: האחד — „המשרד הארצי-ישראלי“, בשליטת קראוס („המזרחי“), והשני — „ועדת העזרה וההצלה“, שבה שלטו בראנד, שפרינגמן וקסטנר („איחוד“). היריבות הפוליטית בין שני גורמים אלה איפיינה את המפה הפוליטית הציונית בהונגריה בשנים שקדמו לשליטת הגרמנים במאוס 1944. „המשרד“ חלש על הסרטיפיקאטים ואילו „הועדה“ קבעה בענייני הכספים שהגיעו מקושטא.

מבחינת האינטרס הציבורי צריך היה להבטיח פיקוח על שני התחומים, שהיו משאבי כוח פוליטי. גם קראוס וגם שפרינגמן הואשמו בניצול המשאבים שבידיהם לצרכים פוליטיים ולקידום ענייניהם של אנשי-שלומם. עד כמה שידוע לנו, לא הוכחו האשמות אלו. אם לפיקוח על „המשרד“ היתה כבר קיימת, „ועדת המשרד הארצי-ישראלי“, הרי לא כן לגבי הכספים שהגיעו מקושטא בראשית 1943. ועדה רחבה כל-ציונית ובין-מפלגתית היתה אמורה למלא תפקיד זה. מבחינת התנאים ששררו או בהונגריה לא היה קושי להקים אותה. הקשיים והעיכובים נוצרו על-ידי גורמים יהודיים.

על הקמת „ועדת העזרה וההצלה“ כותב יואל בראנד: „ייסודו של תארגון נעשה בפשטות. הנהלת מפלגת פרעלי-ציון נתכנסה לישיבה ומילאה את ידי השלושה — שכללה את שפרינגמן, קסטנר ואותי — לארגן את העבודה ולנהלה.“²¹ אין בדבריו ציון תאריך, אך מתוכן מסתבר שזה התרחש אחרי הקמת הקשר עם קושטא. קסטנר כותב בדו"ח שלו שהועדה הוקמה בינואר 1943, וחברים בה: אוטו קומי (יד"ר, „כלליים“), צבי סילאג'י („שומר-הצעיר“), אויגן פרנקל („המזרחי“), שמואל שפרינגמן והוא עצמו („איחוד-מפא״י“). יואל בראנד מזכיר

לא כחבר הוועדה אלא כאחראי על פעולות ה"טיול" בלבד.²² חוסר ההתאמה בין שתי העדויות בולט לעין, ושתיהן נכתבו זמן רב לאחר האירועים עצמם. השלישיה כבר פעלה, כאמור, לפני הקשר עם קושטא, אך ועדה בתרכב שמופיע אצל קסטנר לא הייתה קיימת לפני ספטמבר 1943, וגם אז רק להלכה. בראנד צודק בקבעו שבתחילה פעלה השלישיה בלבד, והיא היא שהייתה למעשה, "הוועדה לעזרה והצלה".

בחודשים הראשונים לאחר הקמת לשכת המשלחת בקושטא לא נשמעה כל דרישה מצדם להקים ועדה אחרת, שבת ייוצגו כל המפלגות הציוניות. אנשי המשלחת לא הכירו מקרוב את היחסים הפוליטיים בתוך התנועה הציונית בהונגריה. הם נשלחו כדי לנסות לסייע בהצלת יהודים, ובעיקר חברי תנועות חלוציות, ולא יכלו להבין שבהונגריה בראשית 1943 עדיין תפסה היריבות הפוליטית מקום מרכזי. פעולות הוועדה בשלב זה עלו בקנה אחד עם ציפיותיהם.

הונגריה עצמה לא הייתה אז אובייקט לפעולות הצלה אלא תחנת ביניים, דרך מבצע הקרבב יחסית למקום ההתרחשות, כלומר: לפולין ולסלובקיה. מערכת הבלדרות של שפרינגמן הייתה חיונית ביותר להמשך עבודת האנשים בקושטא. בראנד ושפרינגמן נדרשו אמנם להקפיד על חלוקת התמיכה בין כל התנועות, אך החלוקה הגיאוגרפית תופסת מקום נכבד יותר בחוראות הראשונות מקושטא, מאשר ההיבט הפוליטי. מכל מקום, בשלב זה לא הופיעה דרישה להקים גוף על-מפלגתי, לעומת זאת בולטים הניגודים הפוליטיים בתנועות מההתחלה. החל מהמכתבים הראשונים תופסת מקום מרכזי הביקורת על עבודתו של קראוס והדרישה לתחליפו, או לפחות להוסיף ל"משרד הארצישראלי" את יואל בראנד או את משה שוויגר בסמכויות שוות לאלו של קראוס.²³ ב"24.2.1943 כתבו אמנם פעילי "האיחוד" שהוקמה ועדה של כל המפלגות הציוניות פרט ל"השומר-הצעיר", אך מכיוון ש"המורח" כלל לא נזכר, קשה להבין את פשר הדעתם זו. על כל פנים, זאת העדות הראשונה המבשרת את המאבק הפוליטי העתיד להתחולל במחנה הציוני הקטן בבודאפשט, סביב הקמת "ועדת העזרה וההצלה" כגוף ציוני בעל סמכות כללית.

פעולות העזרה וההצלה בהונגריה

תעקב אחרי הפעילות הפוליטית הערה שליוותה את הקמת "ועדת העזרה וההצלה", ייווכח שהמאבק הפוליטי ופעולות ההצלה התנהלו במקביל. כפי שכבר אמרנו, וכפי שבראנד עצמו טורה להדגיש, פעולות ההצלה לא החלו עם כינון לשכת המשלחת בקושטא, אלא עם בוא הפליטים להונגריה.²⁴ אך פעילות זו התרחבה במיוחד אחרי הקמת הקשר עם המשלחת. עד סוף 1942 סיפלה "ועדת העזרה וההצלה" בפליטים אשר הצליחו להגיע בכוחות עצמם להונגריה. היוזמה היחידה שמקורה בהונגריה הייתה בנסיונות שנעשו עוד בראשית "הטיול" לראגן בכפרי הגבול את קבלת הפליטים והכוונתם לבודאפשט. פעולה זו בוצעה בדרך-כלל על-ידי החלוצים תוך תיאום כלשהו עם חברי "הוועדה" שסייעו במימון.

בסוף 1942 נעזרו גם במבריהים מקצועיים.²¹ פעולות אלו, שהייתה בהן סכנה למשתתפיהן, נשאו אופי מוגבל, שכן הוועדה לא יזמה פעולות הברחה.

בפברואר 1943 נשלח לראשונה ביוזמת „הוועדה“ בלדר, מאנשי הקשר שקיימו את המגע עם קושטא, כדי להבריח אנשים מפולין להונגריה.²² שליחויות מסוג זה רבו במשך השנה ככל שגברה השפעת הפליטים על ניהול פעולות הסיוע במקום. טיפות שליחויות אלו הפך להיות עניינה המרכזי של „הוועדה“. בתחילה הטיל שפרינגמן על הבלדרים לאתר את הפעילים של התנועות החלוציות בפולין ולהעבירם להונגריה. בכך ראו פעילי „הוועדה“ את תפקידם ובניוון זה הם הנחו אותם מקושטא.²³ הבלדרים היו יוצאים מצוידים בכסף ובכתובות, אשר ברוב המקרים היו כבר בלתי יעילות. כתובות כאלה קיבלו מהפליטים או שהגיעו לבודאפשט מקושטא. גם כאשר הצליחו להקים קשר עם האנשים המרכזיים של המחתרת החלוצית, הרי לא תמיד היו אלה מוכנים „להתפנות“ ולהינצל. במקרים רבים הובאו להונגריה אחרים תחתם. בהתחלה היו ההוראות חד-משמעיות לחפש אנשי תנועה, אך במשך הזמן שונה ההנחיות, וככל שהתמעט מיספר היהודים שנמצאו עדיין בפולין לבשו נסיבות ההצלה אופי כללי יותר. הבלדרים הונחו להשאיר את הכסף בידי כל גורם יהודי מוסמך, קרי חידנראטים המקומיים, במקרים שבהם לא הצליחו להתקשר עם נציגי התנועות.²⁴

קסטנר העריך שבדרך זו ניצלו כ-500 איש, שהגיעו להונגריה דרך הגבול באיזור רוסייה-הקארפאטית. בפעולות ההצלה בגבול זה טיפלו במיוחד מטעם „הוועדה“ יצחק קנול, פליט מפולין ותנח, „השומר-הצעיר“, וכן ישעיה רטשפרקר, חבר „גורדוניה“ מפולין שהיה מבין הפליטים הבוגרים יותר.²⁵ הפעולות בגבול זה לא נמשכו אלא עד ראשית האוקף, ואז נאלצו להפסיקן בגלל תנאי מזג-האוויר הקשים באיזור הררי זה. באביב 1944 הן, כמובן, כבר לא הודשו. סביר להניח שחלק מיהודים אלה הגיע אל מעבר לגבול או לפחות אל איזור הגבול בכוחות עצמם. מרביתם המשיכו להגיע דרך סלובקיה, כשהם נעזרים באנשי „קבוצת העבודה“ שם. שליחת הבלדרים לפולין מילאה עבור חברי „הוועדה“ תפקיד משולש: גם אם נכשלו בתפקידם העיקרי — הרצאת אנשים והבאתם לבודאפשט — הרי הם מסרו כספים שסייעו במקומות שאליהם הגיעו, והביאו מידע מעודכן על המתרחש בפולין.

קשה להעריך היום באופן אובייקטיבי את התועלת שהביאו כספי התמיכה שהגיעו ביוזמת „הוועדה“ לידי היהודים בפולין, בטרזיינשטאט ובמקומות אחרים.²⁶ ייתכן שאלפים או יותר ניצלו הודות לעזרה זו ורבבות האריכו את חייהם. בדרך זו גם נוצר הקשר עם התעשיין הגרמני שינדלר, שעוד בראשית 1944 העסיק אלפי יהודים בתעשיית המלחמה בקראקוב. הוא ביקר פעמיים בבודאפשט ונפגש עם חברי „הוועדה“ והם קיבלו ממנו אינפורמציה ישירה ומתימנת, ואף העבירו באמצעותו כספים לפולין.²⁷ רוב הכספים האלה הגיעו מקושטא, אך הגיעו גם סכומים קטנים יותר מרנבה. הוועדה המשיכה גם לגייס כספים במקום.²⁸ אנשי „הוועדה“ ראו את ייעודם העיקרי בקשר עם פולין ובו השקיעו מאמצים עצומים; והרי לא היתה אז כל דרך אחרת להגיש סיוע ליהודים בפולין. באותה עת נמתחה

על חברי „הוועדה“ ביקורת חריפה, גם בחוגים ציוניים, בטענה שהם משתפים פעולה עם אנשי מודיעין גרמנים ושהם עוסקים בפעילות בלתי-חוקית ומסכנים בכך את הקיום הליגאלי של הפדראציה הציונית כולה.²²

הידיעות אשר זרמו לבודאפשט, וממנה לקרשטא ולארץ-ישראל, היו מדהימות. כבר בסוף 1942 היה ידוע על האסון המתרחש בפולין ועל רצח המוני יהודים, אך רק ידיעות שהגיעו באמצעות הבלדרים ועדותם של הפליטים שהצליחו להימלט בשנת 1943 איפשרו לראשונה לראות את השואה בממדיה האמיתיים.

בהודשים אפריל ומאי ביקשו מבודאפשט כתובות כדי להציל חלוצים, אך פליטים רבים דיווחו כבר על חיסול קהילות שלמות.²³ ביוני הגיעו כבר צדי-הראיה הראשונים ממרד גיטו וארשה.²⁴ ביולי דיווחו מבודאפשט שכנראה כבר לא נשאר יישוב יהודי בפולין.²⁵ מרבית הקשרים בתקופה זו הם עם איזור קראקוב ובגדן, אך בלדרים הגיעו גם ללובוב ולסביבתה וגם למרכז פולין, על תהליך חיסול הקהילות גודע בבודאפשט מיד, לעתים תוך אי-דיוקים. כך, למשל, היו שהעידו על מרד בלובוב, שכמובן לא היה, או על הימצאות יצחק צוקרמן וטורדכי טננבאום בן הפארטיואנים ביערות, בשעה שהראשון היה בוארשה בצד-הארי והשני כבר לא היה בחיים אחרי דיכוי המרד בגיטו ביאליסטוק.²⁶

עדויות של כל פליט היתה נגבית ונרשמת ומועברת דרך קרשטא לארץ. המידע המדויק המריץ את עבודת ההצלה, בשעה שגם המיגבלות התקציביות אשר העיקו מאוד על המשלחת בקרשטא, כנראה הלכו ונחלשו.²⁷

בנוסף לפולין ולטרזיינשטאט, נשלחו בלדרים גם לפראג, אך מידת הצלחתם אינה ידועה. במשך תקופה קצרה היה גם קשר עם וינה, וגם לשם נשלח סיוע בכסף ובמזון.²⁸ לקראת סוף שנת 1943 מצאו פליטים משלוחה העילית מקלט באוסטריה, ורבים מהם הועברו להונגריה.²⁹ גם עם קראאטיה, שבה היה מצבם של היהודים בכיר-ע, התקיים קשר. מסתבר, שמשום-מה דווקא ארץ זו זכתה לטיפול האישי של קומני, שכאמור, בדרך-כלל לא לקח חלק פעיל בעבודה ההצלה לפני מארס 1944.³⁰ במרכז הפעילות הענפה הזאת עמדה הוועדה בהרכבה הראשונה, אם כי את מרבית העבודה בטיפול בפליטים ביצעו החלוצים המקומיים והפליטים.

ראשית שנת 1943 היא מסנה בפעילות „הוועדה“, ולכך מיספר גורמים: תחשוב בהם, כפי שכבר צוין, הוא הקמת לשכת הקשר בקרשטא. לשכת זו המריצה והגבירה את היוזמה המקומית. לפעולות התצלה היה הד, והצוות בקרשטא הדגיש ישוב ושוב, שעיני כל היישוב הארצי-ישראלי נשואות אל פעולות הוועדה.³¹ גורם אחר הוא התבססותם של הפליטים שות מקרוב באו, אשר היוו לא רק מאגר של פעילים, אלא בעיקר קבוצת-לחץ מתמדת. הם גם יזמו פעולות עצמאיות, שלעתים היו מעבר למה שציפו חברי „הוועדה“, אלה ראו בתן ביטוי לחוסר-אחריות או הסתכנות מיותרת, הנובעת מגילם הצעיר של הפעילים האלה. גורם שלישי הוא המצב הפוליטי בהונגריה עצמה. החל מסוף שנת 1942 הקלה ממשלת קאלאי מאוד על מצב הפליטים,³² והרדיפות המכוונות נגדם הופסקו. במקביל הוקל גם מצבם של אלה שנרדפו או נכלאו בגלל העזרה שהענישו לפליטים. תאקלים הפוליטי

היה נוח בהרבה, בהשוואה לראשית אותה שנה. לא פחות מכל אלה השפיע גם המידע שהגיע מסולין ושימש גורם מדרבן. אנשי „הועדה“ וחברי התנועות החלוציות היו בין תבודדים בתוגרית שהתייחסו במלוא כובד-הראש למידע זה. עד סוף שנת 1942 ידעו על רבבות קורבנות. ב־1943 כבר דובר על מיליונים.

קושטא לוחצת להקמת ועדה בין-מפלגתית

כפי שראינו, הדרישה להקים נוף אשר יכלול את כל התנועות והמפלגות הציוניות נבע ממה שחברי המשלחת בקושטא למדו ממכתבים הראשונים שהגיעו מבודאפשט. בסוף אפריל הם העבירו הוראה לבודאפשט שב„הועדה“ ייצגו כל המפלגות, ושנציג מכל מפלגה יאשר את קבלת הכספים.³⁹ יש להדגיש שהכספים שהגיעו מקושטא וחלקתם היוו גורם להרחבת „הועדה“, כבר בראשית הטיפול בפליטים היה שיתוף-פעולה מעשי בין פעילי כל תנועות-הנוער ובין בראנדי. שיתוף-פעולה זה היה טוב וענייני, אם כי תמיד היו טענות על אופן חלוקת הכספים.⁴⁰ בפרק זמן זה אין עדיין הסכומים גדולים, ואין הם מוותרים את המקור היחיד למימון הפעולות. בראשית 1943 הולך וגדל תיקי הפעולות המבוססות על שימוש במבריחים תמורת תשלום. דבר זה התאפשר הודות למימון שבא מקושטא. כספים אלה הפכו תיוגיים להמשך הפעילות המוגברת. הפעילים בבודאפשט התארגנו תחילה ביוזמה עצמית, נעשו תלויים בקושטא. אנשי המשלחת בקושטא ניצלו את התלות הכספית הזאת, וכאשר הקמת „הועדה“ התעכבה יתר על המידה, הם התנו את המשך תמיכתם בשיתוף כל המפלגות הציוניות.⁴¹ למרות שלרביזיור ניסטים היתה נציגות נפרדת בקושטא, ידעו לנו דווקא ממקורות אנשי בית־ר, שגם הם זכו לסיוע מ„הועדה“, אם כי כנראה רק בשלב מאוחר יותר.⁴²

במכתבים מסוף אפריל דרשו אנשי המשלחת לראשונה לא רק ייצוג לכל התנועות ב„ועדת העזרה וההצלה“, אלא גם מתחו ביקורת חריפה על היחסים הגרועים בין המפלגות. אין זאת כי אנשי קושטא התרשמו קשות ממכתבי הביקורת החריפים שכתבו שפרינגמן וחבריו מחד, וסילאג'י ובאוטר מאידך.⁴³ הפעילים בבודאפשט קיוו כנראה, כל אחד מנקודת-המבט שלו, למצוא תמיכה בקושטא וייתכן גם שהם אף ראו במשלחת מעין מוסד ציוני עליון לבוררות. זו רק דוגמה נוספת למה שכבר שמענו, שבבודאפשט ראו באנשי המשלחת בקושטא פוסקים מוסמכים. כתוצאה מכך התחדדו ונופתו התיכוכים עוד יותר. אך יש לציין, כי למרות הכל הם לא פגעו פגיעה של ממש בפעולות ההצלה בשטח. תמיד ניתן לטעון שאירגון טוב יותר היה משיג תוצאות נכבדות יותר, אך במקרה שלנו קשה לבדוק טענות כאלו.

מכיוון שהמצב תבין-מפלגתי נראה מקושטא חמור יותר מכפי שהיה באמת, לא הרפו אנשי המשלחת מדרשתם להקמת ועדה בין-מפלגתית.⁴⁴ ממכתבם של שפרינגמן וד"ר רוט⁴⁵ מסתבר כי חלה תחושה מסוימת, אך ברור שבסוף מאי עדיין לא חל שינוי למעשה, ואנשי „המזרחי“ ו„השומר-הצעיר“ לא צורפו עדיין לעבודה

הוועדה". לא תמיד די ברור מה בדיוק מנע את הצירוף; האם היה זה חוסר גכונות מצדם להצטרף, או אי-רצון מצד אנשי "הוועדה" לצרפם, או שני הגורמים גם יחד.

רוט היה המנהיג הבולט של "הנוער-הציוני" וייצג את "הציונים הכלליים" במסדות שונים, כולל, ועדת המשרד הארצישראלי. הוא היה כנראה האיש הראשון, מחוץ לאנשי "האיחוד", אשר צורף או הצטרף אל עבודת "הוועדה". ביולי וביולי אמנם הודיעו שהוקמה ועדה של נציגי כל המפלגות,²¹ אך זו היתה כנראה רק נציגות של אנשי תנועות-הנוער ובעיקר של הפליטים, ולא של העסקנים המקומיים הבוגרים. אנשי המשלחת בקושטא ידעו על מצב זה, וחזרו ודרשו הקמת ועדה מנציגי "כל התנועות והמפלגות" אשר תחלק את הכסף, "לפי הצרכים" ולא לפי מפתח מפלגתי.²²

ב-4.8.1943 נשלח מקושטא מכתב מזור אל חמישה פעילי "האיחוד" ובו הצעה שהם יהיו את "הוועדה המרכזית לענייני העזרה וההצלה". ואילו אוטו קומי יהיה יושב-הראש שלה.²³ מכתב זה חתום על-ידי כל חברי המשלחת. האם מעיד המכתב על כך שאנשי המשלחת התייחסו מהגשמת דרישותיהם? נראה שלא כך הדבר, שכן בסוף ספטמבר הם דורשים שוב את צירופם של סילאג'י ושל נציג "המזרחי" ל"ועדה".²⁴ ייתכן גם, שדרישה זו באה כתוצאה מהמחאה התורפת ששיגרו פעילי "בני-עקיבא" על ההוראה התד"מפלגתית מראשית אוגוסט.²⁵

מכל מקום ברור שהבעיה לא נפתרה. ב-19 ביולי מתלונן קסטנר על קראוס ועל סילאג'י, לדבריו הם מפרעים לעבודת הוועדה, אשר כרגע עומד בראשה הוא עצמו, בתור "יושב-ראש זמני". ב-18 באוגוסט הוא כותב שהוא ממלא את תפקיד יושב-ראש הוועדה, אך הוא מוסיף ש"עד לפני חודשיים" מילא קומי תפקיד זה. במכתב זה הוא מציין גם שלמעשה כוללת הוועדה נציגים מכל התנועות, אלא שמכיוון שסילאג'י מסרב להצטרף, משתתף מ"השומר-הצעיר" רק נציג הפליטים.²⁶ אם כך, מדוע אין הם חתומים על המכתב? כנראה שהמצב נשאר ללא שינוי: קיים שיתוף-פעולה עם הפליטים, אך אין עדיין ועדה בעלת הרכב כלל-ציוני. גם עניין יושב-הראש אינו ברור, כי קומי אינו נוטל חלק פעיל בפעולות השונות.

בתחילת ספטמבר כתב בראנד לקושטא על צירופם של צבי סילאג'י, אויגן פרנקל ואוטו קומי לוועדה.²⁷ כלומר, שאותו הרכב שקסטנר מצינו לגבי ינואר, קם להלכה רק בספטמבר של אותה שנה. שוב חובה לציין שגם על מכתב זה חתום רק יואל בראנד ולא נציגי כל התנועות, למרות שנאת היתה אחת הדרישות החוזרות ונשנות של נגיד פומרנץ וחבריו, כפי שניתן לראות, אין הדיווחים לקושטא חושפים תמיד את המצב בשטח, לא בעניין יושב-הראש ולא בעניין התרכב. אין בידינו שום הודעה בחתימת פרנקל וסילאג'י, היכולה לאשר את הודעתו של בראנד. סביר להניח שהרכב זה של הוועדה לא פעל למעשה אף פעם, אם כי כנראה שבספטמבר 1943 הגיעו אמנם להסכם כלשהו, בעיקר על שיתוף אנשי תנועות-הנוער והפליטים. פרנקל, לפי עדותו, לא השתתף אף פעם בעבודה, אם כי הסכים ששמו יופיע כחבר הוועדה. את העבודה עשו, לדברי פרנקל, חברי "בני-עקיבא". המצב היה דומה או אף גרוע יותר ביחס ל"השומר"

הצעיר". בינואר 1944 החליף אמנם המהנדס משה רוזנברג את סילאג'י כ„נציג“ התנועה בועדה, אך גם הוא התפטר ממנה כחודש מאוחר יותר.⁵⁹ מטעם „איתוד“ מפאיי“ שותף בעבודה גם משה שוויגר; אמנם הוא היה מגויס חלק מהתקופה ולאחר־מכן היה נתון לפיקוח משטרה, אך נוכחותו היתה חשובה, מפני שאישיותו העלתה את יוקרת הוועדה והגבירה את האמון בה.

הניהול המעשי של עבודת הוועדה לא השתנה, וגשאר בידי אותה השלישייה: קסטנר, שפרינגמן ובראנד. אם חלו שינויים, הרי הם מצאו את ביטויים במידת השפעתו היחסית של כל אחד משלושה אלה. בראשית התקופה היה קסטנר הפחות פעיל מבניהם. עם עליית משקלה הציבורי של הוועדה הוא הפך לדמות מרכזית, לדובר העיקרי שלה. הוא הנדיר את עצמו כ„ישב־ראש ומנכ“ אך למעשה הוא היה למנהיג הוועדה. שפרינגמן המשיך להיות האחראי הבלעדי על קשר הבלדרים. פרט לתקופה קצרה, כשהיה מגויס לפלוגת־עבודה, היה נושא זה בטיפולו הבלעדי. למעשה, הוא היה היחיד אשר קיבל את המשלוחים שהגיעו מקושטא, והוא שהעביר את המכתבים ואת הכסף לתעודתם; והוא הדין לגבי המכתבים שיצאו מבודאפשט לקושטא. סידור זה עורר לא מעט התנגדות, והיו אף טענות שהוא מפעיל „צנזורה“ על התכתבות הזאת. בתגובה טען שפרינגמן שלמען בטיחותם של הפעילים וגם של הבלדרים, אסור שאלה ואלה ייפגשו; ואמנם, פרט למקרים בודדים, כך זה היה עד לעלייתו ארצה בינואר 1944.⁶⁰

בספטמבר 1943 מוקמת „ועדת הטיולים“, בראשות יואל ברנאד (גם את תאריך הקמתה ייחס קסטנר בטעות לתקופה מוקדמת יותר). למעשה, אין הקמת הוועדה הזאת משנה את סדרי העבודה אלא רק ממסדת אותם. כעת יש יותר רישום וביקורת על החוצאות, וגשול דיווח מפורט על כך לקושטא. שם נוצר הרושם, שסוף־סוף קם בבודאפשט אירגון ממוסד ומסודר, אשר יהיה מסוגל לא רק להיענות לאתגרים של פעולות העזרה וההצלה, אלא שאלה יתבצעו בדרך שלא תעורר עוד טענות וויכוחים פנימיים. כמובן, במציאות לא כזה היה המצב בבודאפשט. אנשי „השומר־הצעיר“ ו„המזרחי“ לא נטלו למעשה חלק פעיל בעבודת הוועדה. קומרי הית יושב־ראש רק להלכת ורק כלפי חוץ. הוא אמנם ידע על אופי הפעולות ותאציל מחסותו עליהן, אך למעשה הוא השאיר לד״ר קסטנר וחסידיו פעולה מוחלטת. לעומת זאת, רובו של המימסד היהודי, וגם הציוני, לא ראה בעין יפה את הברחת הגבולות, את הקשרים עם מבריחים ואנשי העולם התחתון ואת יתר הפעולות אשר הכתיבו עבודת ההצלה ותנאי הזמן. כל הרכב פורמאלי של הוועדה, אשר עליו הודיעו לקושטא, היה למעשה חסר כל ממשות בעבודת ההצלה היומיומית. לבעיית הפיקוח לא נמצא פתרון שלם, אך החלוצים שחלקם בעבודה היומיומית הלך וגדל, הגיעו במידה לא קטנה לפיקוח מעשי על חלוקת הכספים. ניתן לומר, שבראשית התורף של 1943–1944 נמצא שיווי־משקל פוליטי מסוים ועדין בפעולות „ועדת העזרה וההצלה“, אם כי הוא לא היה זהה בדיוק להרכב הפורמאלי שלה. הטענות ההדדיות התמעטו במידת־מה, אך אף פעם לא נעלמו לגמרי. רק ב־20.1.1944 נשלח לראשונה מכתב עליו חתומים באמת נציגי כל התנועות.⁶¹

ערב ההשתלטות הגרמנית

ידוע שלאחר כניסת הגרמנים והשתלטות ה"ס.ס. על ענייני היהודים הפך ישראל קסטנר, בשם „הוועדה לעזרה ולחצלה“, לאחת הדמויות המרכזיות הקובעות בגורלה של יהדות הונגריה. על כן חשוב להבין מה היתה ערב הפלישה „נקודת הנינוק הציבורית“ של הוועדה שבראשה עמד האיש ובשמה פעל.

כפי שראינו, הרי לא רק שלא היתה לוועדה סמכות מטעם יהדות הונגריה ומוסדותיה, היא אף לא ייצגה את האירגון הציוני המקומי בשלמותו. החסות הפאסיבית שהעניק לה אוטו קומי תיתה אך תחליף ללגיטימציה המלאה. מנהיגי „השומר-הצעיר ו„המזרחי“ הסתייגו כל העת מפעולותיהם של אנשי הוועדה והסכימו להשתתף בה באופן פורמאלי בלבד, ורק בלחץ המשלחת מקושטא. העיכובים בהקמת הוועדה היו גם פוליטיים וגם פסיכולוגיים. אין זה מקרה שכל שלושת הפעילים (וגם משה שוויגר, כמובן) לא רק הסתייכו לאותה המשלחת, אלא שאיש מהם לא בא מקרב המיסד היהודי המקומי של „ארץ-האם“. רק אנשי תנועות-הנוער, ובפרט הפליטים, סמכו את ידיהם על עבודת הוועדה ושיתפו אותה פעולה.

למרות האמור לעיל, הרי בתקופה שבין ראשית הקשרים עם קושטא ובין כניסת הגרמנים מילאה הוועדה תפקיד מרכזי בפעולות הסיוע וההצלה. הונגריה היתה ארץ חופשית ורגועה יחסית, בהשוואה לכל מקום אחר במרחב ההשפעה הגרמנית. לא במעט בזכות הוועדה והודות למערכת הבלדרים שאירגן שפרינגמן, היא הפכה למעין מרכז לקעבר אנשים ומידע מאיזור ההשמדה לעולם החופשי. במסגרת זו פעלה הוועדה בשם המשלחת בקושטא ומטעמה. קשה לתאר את פעולותיה של משלחת זו ללא תהליך שהיתה בבואאפשט.

עד כמה שת„ועדה“ נתפסה כשלוחה של המוסדות הציוניים הבינלאומיים יציד גם תיאורו של העיתונאי-ההיסטוריון היהודי-הונגרי ינז ליוואי:

[...] ד"ר רוז' קסטנר היה עיתונאי ציוני מקלוד, חתנו של ד"ר יוסף פיישר. הוא ניהל את הסניף ההונגרי של האירגון הארצי-ישראלי „ועדת העזרה וההצלה“. למעשה הסתכמה פעילותו בכך שאת הכספים שהועברו עלידי „ועדת ההצלה“ למטרות הצלה, היה צריך לחלק באמצעות ועדה לפליטים, כסיוע לקיומם ולעלייתם ארצה. למעשה, ד"ר קסטנר מצולם לא ייסד את הוועדה האמורה ועל הכספים שלט לבדו. (החדגשה שלי — א"ב.)

כמובן, שתיאור זה שנכתב ב־1945, ללא תיעוד מתאים, אינו תולם את המציאות. ייתכן גם שהמחבר שאב את המידע ממקורות העוינים לד"ר קסטנר, שאישיותו היתה שגויה מאוד במחלוקת, ולא דיוקא בגלל התקופה המתוארת בקטע המצוטט. בכל זאת, התיאור מעיד על האופן שבו ראו רבים בהונגריה את פעילות הוועדה, קשורה בפליטים ובארץ-ישראל, אך לא ביהדות הונגריה. ב־16 במארס 1944, שלושה ימים בלבד לפני ההשתלטות הגרמנית, העבירו

בראנד וקסטנר לקושטא תוכנית מזורזת, הרומזת על אפשרות הצלה ליהודי אירופה שהיו עדיין בחיים. היסוד לתוכנית הוא שיחה עם ראש הריגול-הנגדי הגרמני בבודאפשט, ד"ר שמידט, שהיה מפקדם של רבים מבלדרי „הוועדה“ לקושטא.²² לטענת שמידט נסתיימים המאבק בין הווארמאכט לבין ה-ס.ס. בנצחונם של הצבא. לדבריו: ההשמדה תיפסק, תנאי החיים במחנות ייטו, פעילות „קבוצת העבודה“ מסלובקיה גיווי פלייטמן העצורה תשוחרר ועוד. הפעילים לא נתנו אמן מלא בתוכנית אך ראו בה סיכוי וביקשו לשריין למטרה זו 250,000 דולאר. למשא ומתן זה לא היה המשך. כמובן, אבל למרות הטעות המחלטת בהערכה השתמרו הקשרים. זאת היתה הפעולה הראשונה והיחידה עד לפלישה, שעשויה היתה להיות בעלת אופי כללי יהודי, בה נטלה חלק הוועדה בבודאפשט.

ב־19 במארס השתנו כליל התנאים שבהם פעלה עד אז „הוועדה לעזרה ולהצלה“ ואשר גיבשו את אופי פעולותיה. הונגריה חדלה להיות ארץ הצלה. נסתיים, למעשה, התפקיד למענו הוקמה הוועדה — לעזור בהצלת פליטים שהגיעו להונגריה. שפרינגמן היה כבר בדרכו לארץ. שוויגר עזב מייד את בודאפשט, נעצר וגורש. בראנד נעלם בימים הראשונים אחרי כניסת הגרמנים; לטענתו, מחשש מאסר. קסטנר נטה תחילה לחזור לקלוז', ה„וועדה“ יכלה להיות אפיוודה, אמנם חשובה, אך אפיוודה שסופה ב־19 במארס 1944. למעשה, קרה ההפך מזה. קסטנר ובראנד הגיעו למרכז ביטתה של ההיסטוריה רק אחרי התאריך הזה. פעולותיהם בתקופה זו אינן מענייננו כאן, אך הכלים שאיפשרו גם את המשך פעילותם התגבשו בתקופה בה דנו לעיל. למרות אופי השונה מאוד של המצב שנוצר, ואף-על-פי שכעת האובייקט לפעולות העזרה וההצלה הוא יהדות הונגריה כולה, אלא נשארו הכלים גם להבא. מונתנו לשלושה אמצעים שלא עמדו לרשות שום קבוצה אחרת בהונגריה באותה תקופה, והם: קשר עם העולם החיצון, מחוץ לאיזור ההשפעה הגרמנית; הקשר אל גורם גרמני, הריגול-הנגדי, אם כי השפעתו התמעטה מאוד, הוא היווה גשר חשוב לקשרים גרמניים נוספים; הנסיון שנצבר בוועדה, ובפרט בין החלוצים, בפעילות בלתי-ליגאלית.

הערות

1. המשלחת החלה את פעולותיה בקושטא בדצמבר 1943 ובין פעילות העיקריות שעמדו בקשר עם הפעילים בהונגריה היו: נגיה פוסרנץ (פרופ' ואב הורי), מנחם באדר וחאב שיגר. הם נשלחו תחילה כנציגי התנועות הקיבוציות, אך עד מהרה קיבלו את הסמכות הפורמאלית לייצג את הסתדרות העובדים ולאחר-מכן גם את הסוכנות היהודית. בעיני הפעילים הציוניים בגולה הם פשוט היו נציגיו של היישוב בארץ. ראה: מנחם בדר, „שליחויות עצובות, מרחביה 1954 (הוצאה שנייה: ספרית פועלים, 1978); דליה עופר, „פעולות עזרה והצלה של המשלחת הארצישראלית בקושטא — 1943“, ילקוט מורשת, טו (1932), ע"פ 28—33. ארכיון המשלחת צולם, כנראה במלואו, ותובא ארצה במספר עותקים. לעבודה זו השתמשתי באוסף המצולם הנמצא בארכיון „בית לוחמי הגיטאות“ וסימלו: Z 1063/H (להלן: „קושטא“). על-פי חומר זה פורסם:

- ארכיון לשכת הקשר בקינשט, חוברת א', "מדריך לתיקי הונגריה", ערכה: פרידה לסטר, דברי מבוא: צבי שניר, הוצ' בית לחמי הגיטאות, תיפת 1971, ראה גם: אריה מרגנשטרן, "ועד ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית ב-1943-1945", *ילקוט מדינת*, יג (1971), ע"פ 60-103; דוד צימנט, "בשליחת הצלה", *בשואה*, ד (1976), ע"פ 89-134; פקודות הצלה בקינשט 1940-1945, ירושלים תשכ"ט (משוכפל), חומר חשוב נוסף נמצא גם בארכיון "מורשת", ראה: "מדריך ארכיון מדינת - 1970", זמן קצר לאחר הקמת לשכת הקשר של הסוכנות הגיעו לקינשט גם יוסף קלרמן נציג הרביוניסטים ויעקב גריפל נציג, "אגודת ישראל", לשניהם היו קשרים עם אנשי תנועותיהם בבודאפשט. בסוף 1943 נוצר שיתוף פעולה בין פעילי ההצלה מהאירגונים השונים, אשר פעלו בהונגריה. ראה: "קישטא" H - 11, 169, 186; II, 225; IV, 255; VI, 180. משני האירגונים תאלה כנראה לא נשאר כל שריד ארכיוני, אך עדים רבים מזכירים את פעילותם. בין היתר ראה: עדות סרץ רבס, ב, ארכיון המרכז לחינוך היסטורי, אוניברסיטת חיפה (להלן: "המרכז"), H₃C_{19/14}; מבין פעילי בית"ר בבודאפשט, אהרון אבדי, "המרכז" H₃C_{15/12}; אברהם פיקס, שם, H₃C_{22/6}; ראה גם: שם, H₃C₂.
2. יואל בראנד, בשליחת נידונים למוות, תל-אביב תשי"ז, ע"פ 7-16. תיאור נוסף, שלילי מאוד, על אישיותו של בראנד, ראה: Andre Biss, *Un million de Juifs a sauver*, Paris 1967, pp. 46-48.
3. בראנד, שם; ראה גם עדות האנני בראנד, "המרכז" H₃C₂₃.
4. על היחסים בין הפליטים והתנועות המקומיות ועל חיי הפליטים-החלוצים וההערכות המיספריה בכל הנושא הזה, ראה מאמרי: "השפעת הפליטים על המתחברת החלוצית בהונגריה", דפים לחקר תקופת השואה, ב (בדפוס); מידע חשוב נמצא גם במאמרה של ליוויה רוטקירכן, "כיצד היתה הונגריה מחסה לפליטי אירופה", יד ושם, ד (1968), ע"פ 117-131.
5. עדות שמואל שפרינגמן, ארכיון יד ושם, 03/1043. "המרכז" H₃C_{21/5}. ראה גם: בראנד, עמ' 18.
6. בראנד, ע"פ 17-18; ראה גם: יואל והאנני בראנד, הששן והגשש, תל-אביב 1960 (להלן: "בראנד"), ע"פ 22-33; י. גוטמן, ב, ואנו, ל, רוטקירכן (עורכים), ההנהגה יהודי הונגריה במסגרת השואה, ירושלים תשל"ו, ראה במיוחד ע"פ 65-68, 135-139; J. Leval, *Der Kastner-Bericht* (להלן: "קסטנר"), München 1961, pp. 51-58; Szürke könyv, Budapest n. d., pp. 141, 147.
7. ד"ר משה שוויגר (ברי"צ), ממנהיגי הציונות ביוגוסלביה, היה אינטלקטואל המקובל באדם מהימן על כל המפלגות. אמון זה גרם למינוי מקיטטא כראש ה"הגנה" בהונגריה, תפקיד שלמעשה הוא לא מילא. ראה: בראנד, עמ' 44; רפי בנשילום, נאפקני למען החיים, תל-אביב 1977, ע"פ 36-37; ד"ר שוויגר על עצמו ועל יחידות הונגריה: קישטא, H_{1.9}.
8. קסטנר כותב דו"ח מפורט אל המשלחת בקינשט על צבירת הוצעה בראשית דרכה, בו הוא מפרט את הסיוע הכספי שהם קיבלו מיהודי הונגריה, ושם הוא מוזכר את האורח דוקסים וכן במיוחד את ראש הקהילה הביאלוצית, שמואל שטרן, "קישטא", H_{iv.235}. דברים הפוכים הוא כותב בדו"ח משנת 1945: ראה: "קסטנר", עמ' 39.
9. א, כהן, שם; ראה במיוחד עדויות סרץ רבס, האנני בראנד, שם; יוסף באומר, "המרכז" H₃C₇.
10. ראה עדויות שמואל שפרינגמן והאנני בראנד, שם.
11. "קישטא", H_{v.1}, 36-50, 54.
12. עדויות שמואל שפרינגמן והאנני בראנד, שם. על רוב המכתבים מקיטטא, החל מינואר 1943, נרשם בכתב"יד, לבודאפשט על-ידי שליח.
13. "קישטא", H_{v.4}.

14. „קושטא“, H.v., 7, 11–20, 28, 30, 31, 34–36, 40, 50–54.
15. קבלת המרות של המשלחת בקושטא עוברת כחוט השני בכל מכתבי הפעילים מבואר ששט. רק במכתביו של אוטו קומי מורגשת הסמכותיות שלו.
16. אוטו קומי היה דמות מרכזית בפעולות ההצלה ב־1944, אך לא בתקופה בה אנו דנים. ראה: נתן אוטו קומי: קווים לדמותו, תל־אביב 1970 (מלכה״ד: מ. אריאלי); כלה ואנו, „יהדות בודאפשט בקיץ 1944 – יומנו של אוטו קומי“, יד ושם, ח (1970), ע״פ 75–96; בראנד, ע״פ 18–19; „קסטנר“, ע״פ 19–28; עדות ד״ר זיגפריד רוט, המרכז, H.v.C29.
17. „קושטא“, H.v.93.
18. עדויות פרץ רבס וד״ר זיגפריד רוט, שם; „קושטא“, H.v., 3–7, 35, 151, ועוד מכתבים רבים.
19. „קושטא“, H.v., 34, 32, 47 ועוד.
20. בעניין עמדות „השומר־הצעיר“ ראה מכתבו של סילאני, „קושטא“, H.v.24, בו הוא מביע את דעתו על פעילי „האיחוד“, ראה גם עדות יוסף באומר, שם; בנעלום, ע״פ 33–37. בעניין עמדות „המזרחי“, הרי שמר משה קראוס אישר בשיחה עם המחבר את המצב כפי שהוא תואר כאן. תשובה בנושא זה גם עדותם של פעילי „בני־עקיבא“, המרכז, H.v.C22/7, מר פרנקל מסר למחבר שתי עובדות חשובות בעניין זה. ראשית, הוא אישית לא השתתף אף פעם בישיבות „הועדה“, אם כי ידע שעמו מופיע כתבר בה. לדבריו, היו רק חברי „בני־עקיבא“ פעילים. שנית, הוא קבע שלא היתה כל ברית מיוחדת בין „המזרחי“ לבין „השומר־הצעיר“, לאור הידוע לנו מכל המקורות האחרים, אין קביעה זו נראית לנו. מר משה קראוס מסר למחבר שהסכם כזה אמנם היה ופעל, וכי הוא חושב למעשה בין שטחה הונואלד מטעם „השומר־הצעיר“ ומאיר כהני ממנהיגי „בני־עקיבא“, שניהם נספו בשואה.
21. בראנד, ע״פ 17.
22. „קסטנר“, עמ' 42. „הטיול“ היה הכינוי להברחת גבולות. בתקופה בה אנו דנים, הכוונה בעיקר ל„טיולי מסלובקיה או מפולין להונגריה“.
23. „קושטא“, H.v., 3, 6, 22, 23, 35 ועוד; תשובות מקושטא: H.v., 37, 42 ועוד.
24. „קושטא“, H.v.7.
25. בראנד, ע״פ 34–20; וכן נציין חלק מהמכתבים העוסקים בנושא זה, „קושטא“, H.v., 1, 37, 38, 42, 60, 69, 72; II, 98, 108, 119–122, 125–126, 152.
26. „קושטא“, H.v.7, הכוונה כנראה לד״ר סרלצ'ק שהיה מאגשי הריגול הנגרי הגרמני ונשלח לפולין על־ידי הוועדה.
27. מוכור, החילה הנדירה המשלחת בקושטא את תפקידה בעיקר כעזרה וקשר אל התנועות החלוציות, ולא כמפעל הצלה כלל יהודי; רק בשלבים מאוחרים יותר ראו הנציגים בקושטא את תפקידם בהצלה, כל יהודי באשר הוא יהודי.
28. „קושטא“, H.v., 1, 38, 66, 73, 83; II, 93, 166, 167; III, 216, 220.
29. „קסטנר“, עמ' 43. ראה באותו עניין עדותו של יצחק קנול, „המרכז“, H.v.C14/15.
30. „קושטא“, H.v., III, 194–192; IV, 251. ראה גם תיק טרוינישטאט, שם, Th., 233, 234.
31. בראנד, עמ' 32; „קסטנר“, ע״פ 52–53; „קושטא“, H.v., I, 56; II, 131.
32. „קושטא“, H.v., I, 58; II, 138, 159. ראה גם הערה 8 כאן.
33. בראנד, עמ' 18; יוסף קורנינסקי, בשליחות חלוצים, בית לוחמי הגיטאות, 1979, עמ' 187. בעדותו טוען שמואל שפרינגמן, שהוא עצמו היה המטרה העיקרית לביקורת.
34. „קושטא“, H.v., 23, 32, 33, 42.
35. שם, H.v., 43, 53.
36. שם, H.v., 60.
37. שם, H.v., I, 66, 69, 72, 82; II, 108, 130; III, 186; V, 109.

38. בדר, ע"פ 69-74, ראה גם תיקי, "פילין" ותיקי, "ארץ-ישראל" בארכיון קישטא, שם.
39. בראנד, עמ' 33; "קישטא", H, ו, 30, 90; ו, 108; IV, 251, 258.
40. שם, H, ו, 186; IV, 254.
41. שם, H, ו, 135.
42. שם, H, V, 41, 89.
43. Bela Vago, "Germany and the Jewish Policy of the Kallay Government", in: R. L. Braham (ed.), *Hungarian Jewish Studies*, New-York 1969, v. II, pp. 183-210.
44. "קישטא", H, V, 59-60.
45. שם, H, ו, 14. ראה גם עדות יוסף באזמר, שם, ואת הדיון והשבון שלו לקיבוץ הארצי ב-1944, שהעתיק ממנו נמסר למחבר באדיבותו של יוסף באזמר.
46. "קישטא", H, V, 101, את העובדה הזו אישר שוב פרופ' הררי (פומראנץ) בסכתב למחבר.
47. בדר, ע"פ 45-48, 60. ראה גם עדויות חברי בית"ר, הערה 6 כאן.
48. "קישטא", H, ו, 32, 34. על כך העירו הפעילים בתוגנריה בבוקרית על הפילוג בארץ. ראה מכתבו של משה שוויגר, "קישטא", H. II. 127; עדות שפרינגמן, שם.
49. "קישטא", H, V, 68, 83.
50. שם, H. I. 35. ראה גם עדות רוט, שם.
51. "קישטא", H, ו, 42, 51. שמואל שפרינגמן מייחס את אי-ההצלחות לפעולות הוועדה ב"והירות-יתר" ובחוסר נכונות להסתכן.
52. שם, H. V. 83.
53. שם, H. V. 94. הסכתב מופנה אל שפרינגמן, בראנד, שוויגר, קסטנר ואלי שיו. מעניין לציין, שבאותו יום נשלחו מקושטא עוד מיספר מכתבים, ביניהם אחד אל חברי "האיחוד" ובו מובעת קורת-רוח מכך שחברי המפלגה הם אלה שעומדים בראש פעולות הצורה וההצלה; שם, H. II. 93.
54. שם, H, V, 100-102.
55. שם, H. I. 97.
56. שם, H, ו, 57, 72.
57. שם, H. II. 107.
58. שם, H, ו, 195, 212, 234.
59. עדות שמואל שפרינגמן, שם, "קישטא", H. II. 123; קרנינסקי, ע"פ 186-189.
60. "קישטא", H. III. 212.
61. J. Leval, p. 141.
62. "קישטא", H. IV. 264. השווה גם: בראנד, ע"פ 53-55; "קסטנר", עמ' 36.

Research

- Asher Cohen, of the University of Haifa, devotes his research to the Committee for Aid and Rescue which was active in Budapest in 1943. Especially does he concern himself with evaluating the system of inner relations within the important Committee and its ways of functioning and its relations with various factors.
- Zvi Bachrach, of Bar Ilan University, researches the cultural and antisemitic foundations within the outlook of the noted German composer Richard Wagner who is considered rightfully as one of the important originators of the Nazi ideology.
- Esther-Judith Thider-Baumel, of Bar Ilan University, attempts to understand the religious life of the Warsaw Ghetto. This is done through research and investigation of the book "Holy Fire", which includes the sermons that were delivered by Rabbi Kalmish Shapira, the Rabbi of Piaszens, which was found, almost miraculously, within a pitcher that was buried in the soil of Warsaw.